
ONZE BRIL WAARDOOR WE KIJKEN

Het kortste verhaal

Achter woorden verschuilt zich een verhaal
Verloren in witte ruimten, tussen punten en komma's
Zijn er de woorden om de waarheid te vertellen

Mevr. S is al jaren in zorg en wordt gezien als een afhankelijke vrouw met depressieve stemmings-stoornissen. De begeleidende SPV stelt aan mevr. voor om met één probleem kortdurend en doelgericht aan de slag te gaan. Het meest op de voorgrondliggend probleem is de hoofdpijn van mevrouw. Zij wil graag minder hoofdpijn en meer genieten in het leven. SPV en mevr. onderzoeken samen de vicieuze cirkel, waarin de klacht gevangen is geraakt en de betekenis van dit patroon in haar leven. Samen zoeken zij naar een andere werkbare werkelijkheid. De hoofdpijn verandert van een ziekteverschijnsel naar een signaal dat uitdrukking geeft aan haar wens onder het juk uit te komen van haar strenge vader, die haar ooit als kind heeft verboden te tekenen en na twee gesprekken is mevr. spontaan naar een aquarelcursus gegaan. De hoofdpijn verminderde en zij vertelde dat ze meer kon genieten. (C. Sluys 2000)

Mevr. S was al een paar jaar bij de SPV, stelde zich erg afhankelijk op en haar klachten veranderden niet. Doordat de SPV koos om één probleem, een detail doelgericht aan te pakken, de levenscontext erbij te betrekken werd de status-quo doorbroken. Door de betekenis van het probleem in een metafoor te plaatsen krijgt haar levensverhaal een ander perspectief. Mevr. werd actief en stelde zich minder afhankelijk op. Met dit artikel wil ik laten zien dat het gebruik van metaforen de SPV kan steunen in de ontwikkeling van 'zorgen voor' naar 'samenwerken met'.

Inleiding

De huidige ontwikkelingen vereisen gelijkwaardige onderhandelingsposities van cliënt en SPV.

- Dit betekent dat cliënten(systemen) nu zelf moeten weten wat ze willen, terwijl ze jaren gewend waren om hun lot door de deskundigen te laten bepalen, want die wisten wel wat goed voor hen was.

Mw. Marjon Arends

Auteur is sociaal psychiatrisch verpleegkundige en docent bij de VO-SPV aan de Hogeschool te Utrecht.
Eindredacteur van SP.

- SPV'n zullen meer moeten gaan samenwerken met de cliënt in plaats van de zorg van cliënten over te nemen.

De valkuil van de zorgrelatie van de SPV en cliënt is de vicieuze cirkel van zorgen voor en afhankelijk worden., de cliënt wordt object en de SPV betreft zichzelf niet in het hulpverlenings-systeem. We vergeten dat ons paradigma ons handelen bepaalt. Zo laat Dickerson (1995) zien hoe hulpverleners en cliënten zich verschillend gedragen, wanneer zij of de DSM IV classificatie toepassen of de systeemdiagnostiek als uitgangspunt hanteren.

"The metaphors through which we organize our work have a powerful influence on both what we perceive and what we do." (Freedman 1995).

De uitgangspunten, paradigma van de

medische en verpleegkundige modellen hebben in zich dat mensen patiënten worden.

De SPV'n kunnen de cirkel van zorgen doorbreken door de vanzelfsprekendheid van de betweter los te laten en zich te bewegen van reparateur naar deelnemer van het hulpverleningsstelsel. Als SPV'n aansluiten bij het leven van alledag, de betekenisgeving van de cliënt centraal stellen en ruimte creëren om een nieuw verhaal te laten ontstaan, zullen SPV en cliënt meer kunnen samenwerken.

De context

Om uw als lezer zicht te geven van waaruit ik dit artikel schrijf zal ik iets te vertellen over mijn context.

Mijn geboedheid voor het verhaal ontstond al in een ver verleden. Als klein meisje luisterde ik naar de verhalen van mijn vader. Zijn favoriete verhaal was over zijn vlucht uit Polen." Hij vertelde zijn verhalen te pas en te onpas. Hij startte meestal zo:" Ik zal maar zeggen, bij wijze van spreken" en hij stortte dan een woordenstroom over ons heen die met elke herhaling langer en fantasierijker werd. Ik had een haatliefde verhouding met zijn verhalen. Ik haatte zijn opschepperij, maar ik hield van de manier waarop hij vertelde en hij ons zijn levenslessen doorgaf.

Mijn volgende verhalenmeester Milton Erikson was voor mij een bron van inspiratie bij het gebruik maken van metaforen. De verdieping in dromen- en symbolentaal geeft mij uitgebreide creatieve mogelijkheden bij de betekenisgeving.

Alle verhalen van vrouwen waren de eeuwenlange verborgen lessen en leerde mij ook naar de taal van het lichaam te luisteren. In het gebruik maken van de volkswijsheden van weleer, het vertellen van verhalen aan elkaar en de eigen les doorgeven, zoals gebruikelijk binnen de feministische therapie leerde ik kracht aanboren en steun mobiliseren. Betekenisgeving met metaforen sluit aan bij het collectief

onbewuste van mensen en overbrugt verschillen (Arends 1998, Hoffman 1995, Jongerius 1995)

De kracht van verhalen zal ik illustreren aan de hand van praktijkvoorbeelden. Hoe metaforen in te zetten in de intakefase; als definiëring van het probleem of als motiveringstechniek. Daarna zullen verschillende manieren worden gepresenteerd die zijn in te zetten ter ondersteuning van het hulpverleningsproces. Tenslotte wil ik u getuigen laten zijn hoe het vertellen van het eigen verhaal tot empowerment van betrokkenen leidt. Vervolgens zal ik de praktijk onderbouwen met nieuwe theoretische ontwikkelingen van de narratieven van de systeembenadering.

Probleemdefinitie

De DSM 4 classificatie schetste een zeer somber beeld van de zogenaamde Anti -sociale persoonlijkheidsstoornis over Hr. K waardoor het oordeel van de behandelend SPV al bij voorbaat negatief was en van invloed op haar handelen.

De volgende metafoer gaf meer ruimte voor de SPV om nieuwsgierig te worden.

Een wereldreiziger, die het thuis niet kan vinden en die met zijn moeizaam bij elkaar geschaapte spaargeld een klein bootje koopt en zijn geboorteland verlaat. Hij is blij, gaat helemaal op in het leven aan boord maar..... Waar of welke haven hij ook aandoet om proviand in te slaan of nieuwe mensen te ontmoeten, keer op keer ontstaan er moeilijkheden. Niet zozeer omdat hij of de mensen die hij ontmoet slecht gezind zijn maar omdat hij niet op de hoogte is van de gewoonten en gebruiken van de landen en havens die hij aandoet. (M.Bakker 1999)

Door de cliënt te zien als een onrustige reiziger en niet als een vervelende man met een persoonlijkheidsstoornis lukte het de SPV naar de cliënt een ander

boodschap uit te zenden dan voorheen. Ze zag hem als een mede levensreiziger en werd nieuwsgierig naar zijn reis. Door de problemen betekenis te geven met een metafoor, kan een positief licht worden geworpen op de situatie. Wanneer het hele zorgsysteem in een beeld wordt geplaatst en de hulpverlener zelf onderdeel worden van die metafoor, wordt de creativiteit aangesproken en kan de definitie van de relatie veranderen.

Motiveren

Hr. F wordt na een crisisopname aangemeld bij het zorgwekkende zorgmijders team. Hr. is vaak in de war, verwaarloost zijn huis en zich zelf en wil geen hulp.

Een jong paard loopt aan de rand van de kudde. Het jonge paard heeft te jong zijn moeder verloren en zoekt zijn eigen weg. Hij sluit zich niet aan bij de kudde, blijft vaak wat achter en dan is hij weer ineens mijlen ver vooruit. Rent en springt in het rond en kent geen gevaar. Zijn moeder kan hem niets meer leren en af en toe komt hij wel gevaarlijk dicht bij een afgrond. Als de leiderhengst hem wil corrigeren gaat de jonge hengst trappen, bijten en bokken en sprint weg. Een van de oude paarden in de kudde houdt hem in de gaten en waarschuwt bij dreigend gevaar, maar niets zal hem dwingen. Het oude paard heeft er vertrouwen in dat de jonge hengst het uitrazen wel beu wordt en zich weer in de kudde zal voegen. (Ossendrijver 99)

In dit metafore verhaal kon de SPV door zichzelf te identificeren met het oude paard in de kudde, een andere rol aannemen. Hierdoor kreeg de cliënt ruimte om van de niet samenwerkende patiënt een stap te doen naar een samenwerkende patiënt.

Ondersteunen binnen langdurige zorg

Vele patiënten willen graag samenwerken, zo ook Corrie die al jaren psychia-

trische zorg krijgt. Na een opname spreken zij en een SPV af om in vijf gesprekken haar angst om gek te worden te verminderen. De SPV en cliënt onderzoeken de vicieuze cirkel rondom de angst, plaatsen haar kwetsbaarheid in een positief daglicht en in de context van haar levensgeschiedenis. De SPV vraagt Corrie om vanuit haar hobby van borduren naar haar angst te kijken.

Met soepele vingers is het prettig borduren. Je hebt licht nodig om goed te kunnen borduren. Bij onvoldoende licht en stijve vingers kun je draad kwijt raken of kan er een steek los gaan zitten.

Corrie schreef aan het einde van de vijf gesprekken een evaluatieverslag. Na p/m 6 weken 'n gesprek met Kees is voor mij eindelijk een doorbraak gekomen

*En dat is op de eerste plaats dat ik me nergens voor hoeft te schamen Ik heb niet om bipolaire stoornis gevraagd, er mee omgaan is een heel ander verhaal. Na 28 jaar ben ik eindelijk iemand tegengekomen die daar een stuk duidelijkheid in gelegd heeft. Daar ben ik Kees heel dankbaar voor. Ook al zegt hij dat het niet zijn werk is. Voor mij betekent **het heel veel meer** Dank je Kees..... Corrie (Putte, K., 00)*

Activeren

Wanneer problemen en/ of jarenlange psychiatrische stempels in een metafoor geplaatst worden kunnen verschuivingen ontstaan.. Ook kunnen cliënten actief zelf **'hun geschiedenis herschrijven'**. Een simpele vorm van de geschiedenis herschrijven is, dat de cliënt de emotionele situatie beschrijft, vertelt en deze nog een keer vertelt, beschrijft in een hele ander context. Een ander actieve vorm is **een ode schrijven**. De cliënt wordt gevraagd een ode te schrijven aan een ander en daarbij de negatieve eigenschappen van de ander in een positief daglicht te zetten.

Een andere, meer arbeidsintensieve vorm is, dat de SPV een verhaal creëert voor een cliënt. (Velden 1977, Erickson 1980) Een stapel van vijf centimeter verhalen geschreven door SPV'n wacht op uitgave. Het verhaal van de "naaister" is één van de stapel, waarmee ik alle verhalen vertellers wil danken en stimuleren er mee door te gaan. Het verhaal van de naaister werd verteld aan een vrouw, waarna zij de overstap durfde te maken van een jarenlange opname in een psychiatrisch ziekenhuis naar een beschermde woonvorm.

De naaister en het wonder

Omstreeks het begin van deze eeuw leefde er in de hoofdstad van een nabijgelegen land een jonge naaister. Met haar voor die tijd zeer moderne naaimachine maakte zij kleding voor arm en rijk. Jurken, kostuums, noem maar op, alles ontstond onder haar vaardige handen. De jonge naaister was erg goed in haar vak en haar faam verspreidden zich eerst over de stad en later over het hele land. Drukker en drukker kreeg de naaister het. Dag en nacht snorde haar naaimachine er op los. Tijd voor zichzelf had ze niet, maar dat deerde haar niet. Voor naaister was ze in de wieg gelegd. Ze genoot van haar werk en de waardering en ze leefde gelukkig. Tientallen jaren gingen voorbij, maar er kwam een kentering. Er kwamen textiel fabrieken en de naaister kreeg steeds minder te doen. Voor de weinige klanten die ze had overgehouden deed ze haar uiterste best om het mooiste en kwalitatief beste kledingstukken te maken. Zo kon ze nog enige jaren doorgaan tot op een kwade dag haar inmiddels aloude naaimachine het begaf. Zij toog naar de reparateur, waar ze te horen kreeg, dat de machine niet te maken viel. Paniek overviel de naaister; zij had nooit geleerd om met moderne naaimachines te werken, dat zou haar nooit lukken. Wat moest ze beginnen???

Wat moest er van haar leven terecht komen.

Radeloos zette de naaister met de oude naaimachine onder haar arm en het hoofd diep gebogen het op een lopen. Ze wilde niemand meer onder ogen komen. Ze rende en rende en bereikte al snel de grenzen van de stad, maar ook daar stopte ze niet en ze rende maar door. Maar ach het onheil scheen nog niet voorbij. Doordat ze niet goed oplette zag ze het diepe zwarte gat niet dat op haar weg lag. Plompverloren stortte ze in het gat. Ze viel en viel, er scheen geen einde aan te komen, met een harde plof kwam ze op de bodem van het gat terecht. Gelukkig had haar oude metgezel, de naaimachine, de val goed overleefd.

De naaister keek om zich heen. Ze strompelde wat rond, het was er donker, grijs, vol spinnenwebben en vocht drupte van de wanden. Ze zag dat er nog meer mensen in de ruimte verbleven, maar hier besteedde ze geen aandacht aan. Ze wilde hier zo snel mogelijk weer vandaan komen. Vlug terug naar het gat, om zo snel mogelijk weer buiten te staan. Maar hoe ze ook zocht en zocht, ze kon de uitweg niet vinden. Vermoeid zakte ze ineens en viel in een diepe slaap. De volgende dag en ook de dag daarop en al die dagen daarna ging ze op zoek naar de uitgang maar vinden deed ze die niet. Verdrietig gaf ze haar speurtocht op. Hier kwam ze nooit meer uit en vol weemoed dacht ze terug aan vroeger. Ze keek eens rond naar de anderen en zag naast gelijken ook een soort aardmannetjes. De aardmannetjes leken wel oefeningen te doen met de mensen. De aardmannetjes nodigden haar ook uit om mee te doen, maar ze hoorde ze niet eens. Ze geloofde niet, dat ze hier nog ooit uitkwam. Op een ochtend werd ze wakker van de geluiden om haar heen, er heerste een opgewonden stemming en zoekend keek ze om haar heen wat daar de aanleiding van kon zijn. Ver weg zag ze een sprankje licht, een zonnestraaltje.

Een uitgang flitste door haar heen. Ze sprong op en rende in de richting van het licht. Het jarenlange niets doen brak haar en voor dat zij bij het licht was viel ze uitgeput op de grond neer. Verslagen keerde ze terug, mislukt, ze zou hier de rest van haar leven moeten blijven. Aan een van de aardmannetjes vroeg ze wat er nu aan de hand was.

Hij antwoordde "Er lijkt hier een wonder te gebeuren, de aarde opent zich en de mensen die goed getraind zijn kunnen ontsnappen."

In gedachten verzonken keerde de naaister terug naar haar eigen plek.

"Zou zo'n wonder nog eens kunnen gebeuren? Misschien? Zal ik me er op voorbereiden?"

Ze liep naar een aardmannetje en vroeg mee te doen met de oefeningen.

Zienderogen verbeterde ze en nu ze zich sterker voelde haalde ze op verzoek van een van de aardmannetjes haar naaimachine weer terug. De naaimachine kon nog wel gerepareerd worden en al snel keerde haar oude vaardigheden terug. Ze repareerde de kleding van de andere mensen en ze bereidde zich voor op het wonder. Zou het werkelijk komen?" Zo viel haar dan ook het eerster kleine sprankje licht op. Ze greep haar oude naaimachine, begon te sprinten en hield niet meer op totdat ze met tranen van vreugde in het zonlicht stond en ze begaf zich vrolijk op weg naar de stad.

Al snel verspreidde het nieuws zich van de wonderbaarlijke terugkeer van de naaister. Oude klanten waren haar goede vaardigheden niet vergeten, en vroegen haar of ze hun kleding wilde verstellen, want er was niemand die zo goed kon naaien. Met al haar kennis en vaardigheden van het naaivak kon zij klanten vaak raad geven zodat zij zelf hun reparaties konden verrichten en de naaister ook kon genieten van de welverdiende rust.

Nu zie je haar soms in een makkelijke stoel voor haar huis zitten, genietend en overpeinzend hoe blij ze is dat ze zich, ondanks haar sombere verwachtingen,

zo goed had voorbereid op het wonder toen dat eenmaal plaats vond. (Raven 1993)

Bekrachtigen (empowerment)

Een ander "wonder" heb ik mogen ervaren tijdens de multilooggroepen. Dit is een project wat zich ten doel stelt om de communicatie rondom psychisch lijden te verbeteren. (Mölder 1998, Onderwater 1998) De groep bestond uit ervaringsdeskundigen, familie en hulpverleners. Hier vertelde ieder zijn verhaal en werden ervaringen uitgewisseld. Deze gelijkwaardigheid in de groep leidde tot wederzijdse bekrachtiging.

Het meest onder de indruk was ik wel door het verhaal van een medegroeps-lid vanuit de Compro schrijfgroep "Lezen en schrijven in crisis".

Hij was lange tijd opgenomen geweest en schrijft dagelijks om zijn crisis te hanteren. Hij heeft zijn verhaal over zijn psychoses verteld binnen de opleiding van artspsychiater.

Hij had een verhaal geschreven waarin hij met name alle troostende zinnen van 16 jaar psychiatrische begeleiding op een rijtje had gezet. Zo had hij een zin van de tuinman, een zin van de directeur en vele anderen. Nadat hij op deze manier de les gegeven had, vertelde hij dat hij zich voor het eerst niet in crisis voelde. Hij had geen lichamelijk klachten en voelde zich lekker in zijn vel zitten. (Verhaar 2000)

Na deze ervaring werd ik weer eens bevestigd, dat "verhaal" mogen doen 'getuigenis doen' en 'getuigen zijn' mensen kan steunen. En als het de cliënt anderen kan steunen tot meer empowerment leidt.

Reflectie

Bovenstaande verhalen zijn allemaal voorbeelden, waarbij er ruimte is ontstaan voor een ander verhaal dan het verhaal vanuit het ziektemodel. Het loslaten van deze vanzelfsprekendheden vanuit de medische paradigma valt niet mee. Binnen de taal van de

DSM IV past de rol van de deskundige die kijkt naar de leek en vertelt wat er aan de hand is en weet wat het beste is dat moet gebeuren. (Dickerson 95) De verschillende valkuilen waarin we dan kunnen vervallen beschrijft Gerard Lohuis in zijn artikel over hulpverlenerscontacten met dubbeldiagnose klanten in SP van december 99.

De DSM 4 is voortgekomen uit de westerse wetenschap die al begon met Plato. De wetenschap, die het betekenisprincipe van gebeurtenissen losgelaten en het waarheidsprincipe heeft ingevoerd. Dit uitgangspunt met het daaruit voortkomende dualisme en de toegenomen kennis leidde ertoe dat we dachten steeds meer macht te hebben over allerlei situaties. (Goldner 1997) De gevolgen hiervan zijn op velerlei gebieden zichtbaar en binnen het verpleegkundig domein leidt het tot ondermijning van de eigen genezingskracht van cliënten, vervreemding van het dagelijks leven en het levensverhaal wordt ondergeschikt gemaakt aan het medisch verhaal. Cliënten klagen ook, dat de diagnostiek van de deskundigen vervreemdend is van hun dagelijkse praktijk (Mölder 1998, Onderwater 1998)

Als we de DSM IV kunnen zien als één van de betekenissen van gebeurtenissen kunnen we ook andere betekenissen laten ontstaan.

Om een nieuw verhaal te laten ontstaan zijn er verschillende stijlen en/ of technieken.

De eerste stap is het durven loslaten

van vanzelfsprekendheden, van de geleerde theoretische mythen, zonder de waarde ervan overboord te gooien. En de volgende stap is volgens Lyn Hoffman (1995) dat hulpverleners zich opstellen als deelnemer van een conversatie.

Ruimte creëren om vanzelfsprekendheden los te laten en nieuwe waarheden op te laten borrelen kent evenveel varianten als er mensen zijn. Mij helpt het om goed tegen de leuning van de stoel te gaan zitten en vanuit een positie vanachter de zintuigen te durven waarnemen. De positie van niet weten, maar ruimte durven laten voor de innerlijk dialoog en de innerlijke stem (Rober 1999). Behulpzaam hierbij is het systemische bevragen, zoals gebruikelijk bij het maken van een genogrammen en het circulair vragen, vragen naar feiten en hun betekenis en welke invloed de betekenissen hebben op de problemen. Hiermee wordt een aanzet gegeven met het externaliseren van het probleem. Mensen zijn niet de ziekte, maar hebben een probleem. (White 1995)

In plaats van "Mevr. S is depressief", wordt de hoofdpijn een signaal, dat haar waarschuwt dat de tijd nu rijp is om onder het juk van haar vader uit te mogen komen

Katy Weingarten (2000) heeft een model van 'getuigenis' uitgewerkt, dat aansluit bij de praktijk van de SPV.

Getuigenis posities

	Aware	Unaware
Empowered		
Disempowered		

Dominante vertogen, verhalen, de dominante betekenis maakt de mens stil, unaware en disempowered. In het voorbeeld van mevr. S is het de dominante norm dat tekenen, creatieve activiteiten niets doen is en dat maakt mevrouw monddood. Zonder dat de medespelers zich gewaar zijn wordt haar creatieve stem de mond gesnoerd. De SPV was getuige en liet mevr. haar geschiedenis reconstrueren.

Er ontstond een alternatief verhaal, waardoor haar creativiteit weer ruimte kreeg. (aware en empowered)

De volgende de stappen die de SPV deels gemaakt heeft en Kathy Weingarten beschrijft, creëren ruimte en leiden tot bekrachtiging, aware en empowerment.

- wees de bron om alternatieve verhalen te laten ontstaan
- ontdek het raamwerk waarin het probleem gevangen zit
- lokaliseer de klacht binnen de geïnstitutionaliseerde ideeën waarin de betekenis is ingebed
- bevrijd niet alleen jezelf maar ook anderen
- doorbreek isolatie
- voel meer verbinding

Mevr. S had genoeg aan een professionele getuige. De SPV zal zich moeten afvragen welke getuigen voor de cliënt van belang zijn, welk publiek iemand nodig heeft. Individueel, familie, gemeenschap of maatschappij en welke steun iemand wil mobiliseren..

Het voorbeeld van het medegroepslid van de schrijfgroep 'schrijven en lezen in crisis'.....

- Hij herschreef zijn verhaal
- Is zich bewust van de normen en waarden van de psychiatrische begeleiding
- Kreeg support van de compro

- Voelde zich daar meer verbonden
- Doorbrak zijn isolatie
- Kon getuigenis doen en had getuigen
- Bevrijd niet alleen zichzelf, maar ook anderen
- En heeft een maatschappelijke waardering gekregen door les te geven.

Conclusie

Door deze ervaring heeft deze man mij weer gestimuleerd om mijn bevindingen door te geven en hoop ik weer een bron te zijn om alternatieve verhalen te laten ontstaan.

Iedere SPV zal de spanning ervaren van enerzijds de werkelijkheid van de protocollen, standaarden. De dominante betekenisgeving, beheersing van bovenaf, die zorg op maat heet en tot de vicieuze cirkel van zorgen kan leiden. En anderzijds de beweging dat de cliënt en SPV samen onderzoeken wat het verhaal van de cliënt is en hoe hier zo nauw mogelijk bij aan te sluiten. De inspraak en samenspraak vanuit het dagelijks leven. Soms is de macht van het medisch paradigma te groot en draait een SPV mee in de malle molen van "ingewikkeld zorgen voor alle vragen," "doorgaan en klagen," "redden en machtelozer worden". Maar besef af en toe dat jij één van vele honderden bent die dit verhaal leest en jij het weer door kan vertellen aan weer honderd anderen net als ik die deels dit verhaal al verteld heb aan honderden met het besef, dat zij de les die ik mocht doorgeven ook weer aan honderden cliënten hebben kunnen doorgeven zodat er toch al duizenden mensen in Nederland ruimte hebben verworven en een cirkel van zorgen voor en afhankelijk worden hebben losgelaten.

Literatuur

Arends M.,
Het ondergesneeuwde lichaam,
Tijdschrift voor Sociale Psychiatrie 1998

Boeckhorst,
Alle narratieve gekheid op een stokje
(nog niet gepubliceerd)

Derks L., Hollander J.,
Essenties van NLP, Servire, Utrecht
vierde druk 1999

Dickerson, V., & Zimmerman J.L.
*Een constructivistische oefening om
pathologiseren te voorkomen*,
(vertaling)

Dickerson, V. & Zimmerman, .
*A constructionist exercise in anti-
pathologizing*. Journal of systemic
Therapies 14 (1) , 353-368 (1995)

Estes, C.P.,
De ontembare vrouw, Becht, Haarlem
1995

Freedman, J & Combs, G.,
Narrative Thrapy. The social construc-
tion of preferred realities, Hfst. 1-1
Norton: New York (1996)

Goldner,
De genderdialoog, Van Gennepe
Amsterdam 1997

Hoffman, L.
*Een constructivistisch uitgangspunt
voor gezinstherapie*.
Gezinstherapie, jaargang 1, nr.1,
blz.38/81, 1990.

Jessurun, C.M. Arends A.M.,
Omgaan met verschillen, Systeem
bulletin, nr. 2 1992

Jongierius-Jonas M.
*Empowerment van de vrouw in het
systeem*, Systeemtherapie, jaargang 5,
nr. 2. mei 1993

Lohuis G.,
*Hulpverleningscontact met dubbeldiag-
nose klanten* Tijdschrift Sociale
Psychiatrie, december 1999

Molder H., Onderwater

*Communicatieproject over psychisch
lijden*. Evaluatieverslag communicatie
project Amsterdam 1999

Oomkes F. R., en Cuijpers, J.
Doe gewoon anders; Handboek
Trainingen Interculturele communica-
tie, Gamma, Utrecht 1986

Onderwater K.,
Een goed gesprek, Tijdschrift voor
Sociale Psychiatrie 1998

Parry A., Doan R.e.,
Story re-visions, The Guilford Press,
New York 1991

Pare, D.A.
Of Families and other cultures. The
shifting paradigm of family therapy.
Family Proces, 34(1) (1995)

Rober P.M.A.,
*The therapist's Inner conversation in
Family Therapy: Some ideas about the
self of the thrapist, therapeutic impasse,
and the proces of reflection*. ,Family
proces Vol 38, 1999

Watzlawick, P., Beavin, J.H., and
Jackson. D.D. (1980)
*De pragmatische aspecten van de
menselijke communicatie*.

Weingarten Kathy,
*The small and the Ordinary: The Daily
Practice of a postmodern narrative
Therapy*. , Family Process, 1998

Velden K., van de
Direktieve Therapie, Van Loghem en
Slaterus 1977

Verhaar B.,
Schrijven en lezen in crisis,
Comproproject, Amsterdam 2000